

Literatura

- ECO, U. (2009). *Teorie sémiotiky*. Praha.
- FRINTA, A. (1992). Novočeská výslovnost. In: STARÝ, Z. *Psací soustavy a český pravopis*. Praha.
- KOŘENSKÝ, J. (2009). Sémiotika sdělování a její terminologické problémy. In: FORET, M. – LAPČÍK, M. – ORSÁG, P., eds. *Média dnes*. Olomouc, s. 95–100.
- McLUHAN, M. (2000). *Člověk, média, elektronická kultura*. Brno.
- ONG, W. J. (2006). *Technologizace slova*. Praha.
- RYLICH, J. *Ikony a piktogramy v současné vizuální kultuře*. Cit. 2014-03-03. <http://www.media-net.cz/clanky/ikony_a_vizualni_kultura.php>.
- de SAUSSURE, F. (1989). *Kurs obecné lingvistiky*. Praha.
- SOLNCEV, V. M. (1981). *Systém a struktura v jazyce*. Praha.
- VACHEK, J. (1942). Psaný jazyk a pravopis. In: *Čtení o jazyce a poezii*. Praha, s. 229–306.
- VACHEK, J. (1964). *K obecným otázkám pravopisu a psané normy jazyka*. Slovo a slovesnost, 25, s. 117–126.

Expressions of secondary orality in written texts (not only) on the internet

I tried to sum up concisely and perhaps sufficiently for the purposes of this text, how the human society was developing in the ability of recording, categorizing, saving and transmitting information in different ages, what influence can history of these processes have on formation and state of the present-day culture. In other words – how the attributes of the primary (oral) culture were transmitted through the chirographic and typographic culture to the contemporary (visual) culture, which is legitimately called the secondary orality. I tried to transpose the theoretic-historical considerations into discussions about the relation between spoken and written forms of language that do not cooperate for various reasons. I came out of Vachek's distinction of written and spoken norm, where the function of the spoken norm is to react dynamically and the written norm reacts statically. I pointed out concrete examples from the language of internet, how these two norms collide.

Mgr. et Mgr. Martin Janečka
Katedra obecné lingvistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 47 Olomouc
martin.jane@centrum.cz

Morfematika mluvené a psané češtiny

Ondřej Bláha

¹ Rozdíly mezi mluveným a psaným jazykem jsou evidentní – výrazné disproporce nalézáme především v lexiku a syntaxi mluveného jazyka na straně jedné a psaného na straně druhé a literatura, která se za posledních šedesát let tématu „mluvenosti“ a „psanosti“ věnovala, je skutečně obsáhlá.¹ Naopak ne zcela dostatečný je podle našeho soudu zřetel k rozdílům mezi mluveným a psaným jazykem tam, kde je objektem lingvistova zájmu něco jiného než samotná „mluvenost“ a „psanost“ – např. v jazykové typologii.

Charakteristika jazyků, které mají ve své struktuře jako dominantní typologický princip flexi, se už od dob V. Skaličky (2004 [1951], s. 498n) ilustruje příkladem češtiny – češtiny psané. Právě psaná čeština se vyznačuje tím, že velká většina slovních tvarů v textu je ohebných – v našem textovém vzorku, který komentujeme níže a který dobře reprezentuje psanou češtinu,² byl podíl ohebných slov na úhrnu všech slovních tvarů 72,8 %. Podíl ohebných tvarů na celkovém počtu slovních tvarů v českém textu mluveném je však podstatně nižší – v našem vzorku to bylo 58,7 %. Zastoupení ohebných slovních tvarů je tu méně výrazné už jen proto, že se v mluvené češtině vyskytuje v průměru asi desetkrát více částic než v češtině psané, a propozice se zde tedy v mnohem větší míře vyjadřují „negramaticky“ – nejen za užití částic a různých větných ekvivalentů, ale také paraverbálně (intonací, důrazem, zabarvením hlasu) a neverbálně.

Také další flexivní rys češtiny, definovaný V. Skaličkou (2004 [1951], s. 504) – bohaté využití hypotaxe – se při srovnání psaného a mluveného textu poněkud relativizuje, protože v mluvené češtině je tendence k hypotaxi nižší než v psané. Zde naše předběžná sonda³ ukázala, že v textu mluveném tvořily věty vedlejší jen 23,99 % všech vět (resp. větných ekvivalentů v textu), zatímco v psaném textu byl podíl vedlejších vět v úhrnu všech vět v textu 30,37 %.

¹ Viz např. Tannen, ed. (1982); Vachek (1989); Čmejrková – Daneš – Havlová, eds. (1994); Müllerová (1994).

² Zastoupení ohebných slov v textu jsme počítali z rozšířené podoby textových vzorků (každý ze vzorků měl 3 000 slovních tvarů).

³ Tyto syntaktické jevy byly zkoumány na ještě dále rozšířených textových vzorcích (každý ze vzorků měl 5 000 slovních tvarů).

Mluvená čeština se také častěji než čeština psaná uchyluje k nevětnému vyjádření propozice (28,26 % tzv. větných ekvivalentů v mluvené češtině proti 7,08 % v češtině psané), a neplatí zde proto zdaleka vždy školská poučka, že jádrem výpovědi je verbum finitum.⁴ Shrňme tedy, že čeština mluvená, která se dnes zkoumá intenzivně, ale jen málo ve vztahu k typologii, představuje o flexivním jazyce naplňuje sice také, ale zřejmě v menší míře (anebo alespoň jinak) než čeština psaná.

V tomto příspěvku se zaměříme na „klasický“ objekt zkoumání jazykové typologie – na morfematiku, analyzovanou z tohoto hlediska např. už v průkopnické práci J. Greenberga (1963 [1954]), ale také v pracích V. Krupy (1965), E. Slavičkové (1968) nebo Altmanna a Lehfeldta (1973, např. na s. 39n). Srovnáváme zde dva textové vzorky, vždy o rozsahu 1 000 slovních tvarů – prvním vzorkem, zastupujícím češtinu psanou, je úryvek z kázání S. Karáska (na tento vzorek dále odkazujeme zkratkou Ps).⁵ Protože jde o text sice primárně psaný, ale určený k ústnímu přednesení (autor jej tedy stylizuje spíše jednoduše), je podle našeho soudu ideální k ilustraci skutečné podstaty „psanosti“, nezkrácené výraznějším zapojením dalších stylistických faktorů. Druhým vzorkem je transkripce přirozeného a neoficiálního dialogu dvou mužů mladšího středního věku (odkazujeme na ni zkratkou Ml), pořizená pro *Olomoucký mluvený korpus*.⁶

2 Morfematickou analýzu obou vzorků opíráme o teoretické zásady, které byly aplikovány v retrográdním morfematickém slovníku češtiny od E. Slavičkové (1975) a v některých dalších dílech, jež na tento slovník navazují (Šiška 2005 aj.), a přihlížíme i k některým dalším pracím (Horecký 1964; Slavičková 1967; Matthews 1974, s. 77; Bubeník 1999, s. 21n). Při segmentaci tvarotvorného formantu se pak přidržujeme pojetí, formulovaného M. Komárkem (2006, zejm. s. 97n, 155n a 165n; týká se především morfematicky složitějších útvarů, jako jsou adjektiva nebo analytické tvary sloves).

2.1 Nápadné rozdíly mezi mluvenou a psanou češtinou jsou patrné už při celkovém pohledu na morfematiku. Při vymezení slova jako měřené jednotky jsme vycházeli z kritéria funkčního, tj. za jedno slovo jsme pokládali analytické tvary sloves (préteritum, kondicionál, futurum imperfektivních sloves a deagentiv, resp. reflexivní pasivum), dále reflexiva tantum (typ *smála se*) a rovněž takové sporné případy, které autor, resp. zapisovatel textu zaznamenal spojitě (typ *kvečeru*).

⁴ V mluveném textu bylo tedy skutečnou větou ve „školském smyslu“ (větou s predikátem, tj. s verbem finitem) vyjádřeno jen 71,74 % propozic, kdežto v textu psaném 92,92 %.

⁵ KARÁSEK, Sváta (2000). *Boží trouba*. Praha: Kalich – Torst. Vzorky k analýze byly vybrány ze s. 32–35, 134–139, 142–146 a 170–173.

⁶ *Olomoucký mluvený korpus* je budován od r. 2002 na Katedře bohemistiky FF UP v Olomouci pod vedením PhDr. P. Pořízky, Ph.D.

Tab. 1: Průměrná délka slova v morfémech

	Ml	Ps
substantiva	2,85	3,04
adjektiva	4,76	4,51
slovesa	4,11	4,50
cirkumstantiva	2,84	2,58
celkově ⁷	2,57	2,92

Rozdíly v morfematické délce slova (u základových slovních druhů) souvisejí především s intelektualizací jazyka a s nároky na přesnost zejm. abstraktních termínů, užívaných v textu Ps (např. substantiv typu *hledající, prostředek, nepokoj, podobenství, rovnováha*; srov. také volbu slovesných tvarů typu *vyplývá* s méně „psanými“ či méně „papírovými“ ekvivalenty typu *plyne*).

To má pak odraz v poměru značkových a derivovaných nebo komponovaných slov v textech (dva posledně zmíněné druhy slov bývají formálně delší už z podstaty). Zatímco v Ps bylo ze 260 substantiv 119 substantiv (45,8 %) derivovaných, 5 substantiv (1,9 %) bylo komponovaných a 136 substantiv (52,3 %) bylo značkových, v Ml bylo ze 122 substantiv 43 (tj. 35,2 %) derivovaných, 6 substantiv (4,9 %) komponovaných a 73 (59,8 %) značkových.

Větší průměrná délka adjektiv v textu Ml (a také cirkumstantiv, která jsou od adjektiv často odvozena) je dána asi celkově nižší frekvencí obou slovních druhů v textu, ve kterém se stereotypně vyskytovalo jen několik poměrně dlouhých adjektiv a cirkumstantiv vyjadřujících subjektivní hodnocení (*dobřej, ideálnej, nejlepšj, strašně, trošku, docela, uplňe*). Počet morfémů u adjektiv se navíc zmnožil aplikací pojetí M. Komárka, které počítá s vyšším zastoupením morfémů nulových v tvarotvorném formantu.

Morfematická komplikovanost slovesa je pak dána aktuální volbou tvarů – v Ps dominují analytická préterita typu *četli jsme*, kdežto v Ml naprosto převládají tvary prézentu, který je po morfematické stránce méně komplikovaný.

Celková průměrná délka slova v textu, vyjádřená v morfémech, je v Ml samozřejmě ovlivněna velmi vysokou frekvencí částic, většinou jednomorfémových (např. *jo, no, tak*) – bez nich by byl rozdíl v celkové morfematické délce slovního tvaru mezi Ml a Ps menší. Při srovnání s údaji vypočtenými J. Greenbergem (1963 [1954], s. 91) vidíme, že průměrná délka slova v morfémech je v současné psané češtině mírně vyšší, než byla např. v sanskrtu (Greenberg uvádí 2,59 morfému na slovní tvar), a mnohem vyšší než v nové angličtině (1,68). Mor-

⁷ Tj. průměrná délka slova v celém zkoumaném textu, bez zřetele k slovnědruhové charakteristice (nikoli tedy průměr z hodnot zjištěných u základových slovních druhů).

fematika angličtiny se, jak známo, v průběhu historického vývoje zjednodušila (pro anglosaštinu uvádí Greenberg hodnotu 2,12 morfému na slovní tvar).

2.2 Ještě konkrétnější pohled na rozdíly v morfematice mluvené a psané češtiny poskytuje analýza zastoupení jednotlivých druhů morfémů – východiskem byly opět tytéž dva textové vzorky, každý o rozsahu 1 000 slovních tvarů.

Tab. 2: Frekvence druhů morfémů

	MI	Ps
celkový počet morfémů	2570	2923
	100 %	100 %
z toho:		
kořeny	1014	1006
	39,46 %	34,42 %
slovotvorné prefixy	200	234
	7,78 %	8 %
slovotvorné sufixy	294	377
	11,44 %	12,9 %
gramatické afixy⁸	1062	1306
	41,32 %	44,68 %

Mezi texty Ps a MI nejsou v celkovém zastoupení slovotvorných afixů výrazné rozdíly – to ukazuje, že tvoření slov afixy zřejmě není mluveností nebo psaností zásadně ovlivněno.

Podíl morfémů gramatických (v převážné většině sufixů a volných gramatických morfémů), kam vedle koncových i nekoncových formantů řadíme i tzv. kmenový konektém (typicky u sloves a adjektiv), souvisí se zastoupením morfémů slovotvorných. Tak lze snad vysvětlit mírný pokles podílu gramatických morfémů v textu MI. Zde by tento pokles byl jistě ještě výraznější, kdyby v češtině běžně mluvené nebyly tak frekventované některé slovní tvary s kmenovým konektémem, zejm. deiktická adjektiva (gen. *t-o-ho* [*Michal-a*]).

Vyšší podíl kořenových morfémů v MI jednoznačně plyne z celkově nižšího zastoupení základových slovních druhů v mluveném textu, a tedy i flektovatelných slovních tvarů (viz údaje výše sub 1) – za samostatné kořenové morfémy počítáme samozřejmě i jednomorfémové částice, předložky, spojky aj.

⁸ Za gramatické afixy pokládáme jednak koncovky, jednak kmenotvorné konektémy a volné morfémy slovesných tvarů préterita, kondicionálu a deagentivu (resp. reflexivního pasiva).

2.3 Uvedená fakta lze dále zpřesnit pohledem na zastoupení morfémů u jednotlivých základových slovních druhů (substantiva, adjektiva, slovesa, cirkumstantiva). Indexem prefixace v tab. 3 míníme podíl „počet prefixů / počet všech morfémů“, indexem sufixace pak „počet sufixů / počet všech morfémů“. Index afixace vyjadřuje celkově podíl „počet prefixů a sufixů / počet všech morfémů“.⁹

Tab. 3: Morfematická struktura substantiva

	MI	Ps
počet morfémů substantiva	348	791
prefixy u substantiv	35	74
index prefixace	0,1	0,09
sufixy u substantiv	52	158
index sufixace	0,15	0,2
index afixace	0,25	0,29

Mírně vyšší stupeň afixace u substantiv v textu Ps je nepochybně dán většími nároky na přesnost a konkrétnost v psaném textu, jehož vysílatel i příjemce nejsou v přímém osobním kontaktu. U substantiva jako hlavního nositele informace v textu se tyto nároky musejí projevit nejzřetelněji.

Tab. 4: Morfematická struktura adjektiva

	MI	Ps
počet morfémů adjektiva	162	388
prefixy u adjektiv	12	34
index prefixace	0,07	0,09
sufixy u adjektiv	42	99
index sufixace	0,26	0,26
index afixace	0,33	0,34

⁹ Míra prefixace a sufixace jako typologické parametry – Altmann a Lehfeldt (1973, s. 109n); Greenberg (1963 [1954], s. 60n).

Při srovnání textů Ml a Ps se adjektivum po morfeematické stránce jeví jako stabilnější než ostatní základové slovní druhy, a to i navzdory velkému frekvenčnímu rozdílu (ve vzorku o 1 000 slovních tvarech bylo v textu Ml téměř o polovinu méně adjektiv než v textu Ps).

Tab. 5: Morfeematická struktura slovesa

	Ml	Ps
počet morfémů slovesa	526	693
prefixy u slovesa	57	93
index prefixace	0,11	0,13
sufixy u slovesa	13	26
index sufixace	0,02	0,04
index afixace	0,13	0,17

Frekvence prefigovaných tvarů je u sloves trvale vysoká, zatímco frekvence tvarů sufigovaných je naopak – např. ve srovnání se substantivy – velmi nízká. Jistě i proto, že pozice „za kořenem“ jsou u slovesa už obsazeny afixy gramatickými, jež se často řetězí do složitějších struktur (např. 3. os. sg. prët. mask. *procvič-i-l-ø ø*; poslední nula označuje nulový volný morfém prëtërita).

Komplikovanost morfeematické struktury slovesa, které se ze všech základových slovních druhů ve vývoji češtiny nejméně podřídilo očekávaným vlastnostem jazyka s flexivní dominantou (nezanikly zde např. kmenové konektémy jako u substantiv), jistě souvisí s vysokými nároky na jeho fungování ve výpovědi a v textu, tj. s nároky na jeho gramatickou stránku – srov. např. množství různých slovních tvarů. Zatímco paradigma substantivní má (ovšem jen hypoteticky; vokativ nepokládáme za pád) 12 tvarů (6 pádů v sg., 6 v pl.), paradigma slovesné má tvarů přinejmenším dvakrát tolik (šest kombinací osoby a čísla – vše v prëtentu, prëtëritu, futuru a obou kondicionálech; dále po min. dvou tvarech v imperativu a deagentivu atd.).¹⁰

Zmíněné komunikativní nároky na sloveso (resp. na jeho schopnost vyjadřovat množství gramatických kategorií) jsou jistě jednou z příčin vzniku analytických slovních tvarů, které jsou pro sloveso (i slovanské) typické a které strukturu slovesa „zpřehledňují“.

¹⁰ V zásadě aglutinační (a z hlediska vývoje „archaičtější“) ráz flexe slovanského slovesa ve srovnání se jmény zdůrazňuje už P. Sgall (1958, s. 44).

Tab. 6: Morfeematická struktura cirkumstantiva

	Ml	Ps
počet morfémů cirkumstantiva	159	67
prefixy u cirkumstantiva	28	9
index prefixace	0,18	0,13
sufixy u cirkumstantiva	75	32
index sufixace	0,47	0,48
index afixace	0,65	0,61

Cirkumstantiva představují po morfeematické stránce slovní druh velmi výrazný – míra odvozenosti prefixy a sufixy je u nich ze všech základových slovních druhů zdaleka nejvyšší. Za pozornost stojí zvláště vysoká míra prefixace, která zejm. v textu Ml dosahuje hodnoty přesahující údaj zjištěný u sloves – i ten bychom však měli interpretovat spíše opatrně (se zřetelem k tomu, že se v textu Ml stereotypně opakuje jen několik relativně dlouhých cirkumstantiv typu *uplňe*).

3 Relevantní pro vystižení strukturních (a typologických) vlastností jazyka je také hláskové složení morfémů, zejm. složení morfémů gramatických.

3.1 Už V. Skalička (Skalička 2004 [1951], s. 516) konstatuje, že gramatické morfémy jsou podstatně vokaličtější než morfémy kořenné a slovotvorné (ty se ovšem v češtině charakteristicky prostupují s gramatickými). Zatímco pro jazyky s flexivní dominantou jsou charakteristické gramatické morfémy s vysokým zastoupením vokálů, v jazycích s dominantou aglutinační obsahují gramatické morfémy ve větší míře složku konsonantickou. Tento rozdíl nepochybně souvisí i s vyšší mírou homonymie gramatických morfémů v jazycích flexivních a naopak s velkou rozlišeností gramatických morfémů v aglutinačních jazycích (s využitím konsonantů je možno tvořit více různých kombinací).

Pro účely zjištění hláskového složení morfémů jsme text Ps foneticky transkribovali (podle ortoepické kodifikace češtiny).

Tab. 7: Vokaličnost gramatických morfémů

	MI	Ps ¹¹
substantiva	76,8 %	84,02 %
adjektiva	86,84 %	81,42 %
slovesa	53,4 %	59,15 %
celkově ¹²	70,62 %	72,51 %

Je zjevné, že mezi jednotlivými ohebnými slovními druhy jsou v zastoupení vokálů v gramatických morfémech výrazné rozdíly. Celkově nejvíce vokalické jsou v Ps gramatické formanty substantiv a v MI gramatické formanty adjektiv, nejméně vokalické pak gramatické formanty sloves, tvořené kmenovým konektémem a koncovkou (v přítomnosti dost často koncovkou *-m*, *-š* apod.).

Vokaličnost gramatických morfémů substantiv a sloves v textu MI je ve srovnání se substantivy a slovesy v textu Ps viditelně nižší – v případě substantiv to může být dáno zvýšenou frekvencí tvarů s nulovou koncovkou (v MI jsou frekvencovaná slova *čas-ø*, *otec-ø*, *mejl-ø*, *problém-ø* apod.) ve srovnání s textem Ps. V případě sloves právě zmíněnou vyšší frekvencí tvarů 1. a 2. os. přítomnosti (*musím*, *nevím*, *máš*, *potřebuješ*, *sem* „jsem“ aj.). Adjektiva, obsažená v textu MI, mají naopak zastoupení vokálů v gramatických morfémech vyšší než adjektiva v textu Ps – vzhledem k nerozsáhlosti zkoumaného vzorku hodnotíme tento jev jako spíše náhodný.

Jak jsme uvedli výše, jen malou převahu vokálů nad konsonanty vykazují ve svých gramatických formantech slovesa. Sloveso je tedy také z morfonologického pohledu zřetelně „aglutinačnější“ než substantivum – koresponduje zde jeho větší morfeematika složitost (tj. event. předpona + kořen + kmenový kontext + jeden nebo více /ne/koncových gramatických morfémů) s konsonantičtější charakterem gramatického formantu. Konsonantičnost gramatických formantů v textu by byla ještě vyšší, kdyby pomocná složka v relativně frekvencovaném tvaru 3. os. sg. a pl. préterita nebyla nulová.

3.2 Ostatní druhy morfémů jsou v češtině, jak jsme naznačili, vokalické méně, a tedy i takto „morfonologicky“ korespondují s faktem, že charakter slovotvorných morfémů (a vůbec slovotvorby v češtině) je aglutinační.

¹¹ Uvědomujeme si samozřejmě, že psaný text je vůči mluvenému do značné míry autonomní a že jsou, přísně vzato, morfémy v psaném jazyce vyjadřovány řetězci grafémů (nikoli tedy fonémů). I tak ale, s přihlédnutím k faktu, že text Ps (kázání S. Karáska) je určen k veřejnému a hlasitému čtení, zde pracujeme s termíny *vokál* a *konsonant*.

¹² Zde opět nesčítáme procenta z předchozích řádků, protože hodnota vyjadřuje celkový podíl vokálů ve všech gramatických morfémech, jež se vyskytly v textech. Tedy i v gramatických morfémech deiktických substantiv (např. v instr. pl. *s náma*) a deiktických adjektiv (gen. /s/ *toho* /*Brna*/).

Tab. 8: Vokaličnost slovotvorných morfémů

	MI	Ps
prefixy	42,13 %	43,54 %
sufixy	51,24 %	39,52 %

Slovotvorné prefixy jsou zjevně vokaličtější než slovotvorné sufixy a jejich hláskové složení se při srovnání textů MI a Ps jeví jako stabilnější – nepochybně proto, že jejich inventář je v češtině menší než inventář slovotvorných sufixů, a jejich rozložení v textech tedy méně závisí na tématu a individuálním stylu autora. Nápadná je silná vokaličnost slovotvorných sufixů v textu MI – plyne zejm. zase z omezeného inventáře použitých sufixů, které zde nevyjadřují žádné komplikované vztahy a významy (u substantiv naprosto dominuje *-ka*, *-ek* a *-ák*; v textu Ps je frekvence těchto sufixů umenšena větším zapojením širšího a významově diferencovanějšího inventáře sufixů).

3.3 Postupná aglutinizace struktury češtiny v průběhu vývoje – která však u jednotlivých slovních druhů probíhá různě intenzivně a dospěla různě daleko – se přirozeně projevuje i v postupné likvidaci morfonémů jako jevu, který byl zvláště typický pro jazyky flexivní ve starších fázích jejich vývoje (k tomu Skalička 2004 [1951], s. 533, ale také např. Coseriu 1992, s. 158). Tato likvidace morfonémů (resp. morfonologických alternací ve slovotvorbě a ve flexi), která je mj. projevem principu ekonomie, protože znamená zpravidelnění systému, má však velmi komplikovanou povahu. Zejm. proto, že jazyk psaný a jazyk mluvený jsou paralelní systémy, které se vzájemně nacházejí v úzkých, ale složitých vztazích.

Významný rozdíl je už např. v tom, že se v mluveném jazyce výrazněji stírají hranice mezi morfémy, a v tomto smyslu je mluvený jazyk vlastně „flexivnější“ než psaný (srov. nom. sg. *panna* s jeho vyslovovanou podobou *pana*; v podstatě – *spoctate*; *dvoudenní* – *dvoudeň*; *nějaký* – *ňák*; *jestli* – *jesi*). Flexivnost mluvené češtiny je zvýšena také tím, že se v ní – na rozdíl od psaného jazyka – nezastírají některé alternace (srov. pouze *pěkn-* v *pěkný*, *pěkně* – vyslovované *pjekn-/pjekn-* v *pjekní*, *pjekně*; pouze *mlad-* v nom. sg. *mladý*, nom. pl. *mladí* – vyslovované *mlad-/mlad-* v *mladí*, *mladí*).¹³

Psaný jazyk, analyzujeme-li jej z hlediska morfonologického, sice bezpečně reflektuje historicky podmíněné střídání hlásek typu nom. sg. *kluk* – nom. pl. *kluci* nebo nom. sg. *chlapec* – vok. sg. *chlapče*, reflektuje též rozdíly v kvantitě (*lípa*, gen. pl. *lip*), ale velmi výrazný morfonologický moment, živý např. i u přejatých a přejímaných slov, totiž pozičně (asimilací) způsobené střídání znělé a neznělé

¹³ Na značnou „morfoloģičnost“ českého pravopisu, odpovídající exponovanému postavení této části jazyka v češtině upozorňuje např. opět Skalička (2006 [1964], s. 941).

souhlásky, je v psaném jazyce – už od počátku jeho existence – zastřen uplatňováním požadavku formální identity zaznamenávaného morfému v různých kontextech (vyslovuje se *břex*, *muš*, ale píše se *břeh*, *muž*, protože v gen. sg. je *břehu*, *muže* atd.).

Celkový ráz morfonologie mluveného jazyka a celkový ráz „morfografie“ jazyka psaného budou jistě ovlivněny také tím, že mezi mluveným a psaným jazykem jsou podstatné rozdíly ve frekvenci slovních druhů. V mluveném jazyce mají např. (nedeiktická) substantiva podstatně nižší frekvenci než v jazyce psaném (12,24 % všech slovních tvarů v textu Ml ku 24,87 % v psaném textu Ps), a tudíž i „příležitosti“ pro alternace, jež jsou typické pro flexi substantiv, tu je méně.¹⁴

Mluvený jazyk je navíc často „neregulovaný“ – není konzervován institucionálně ani tradicí, vyvíjí se spontánně a progresivní varianty slovních tvarů (bez alternací), které se v něm běžně vyskytují, pak pronikají i do jazyka spisovného/psaného (lok. pl. *f panelákách*, 1. os. sg. prez. *česám*), anebo jsou alespoň na jeho hranici (nom. pl. *dobří [muzikantů]*).

Morfonologie psané (i mluvené) češtiny je však i nadále poměrně bohatá – zvláště ve flexi substantiv. Např. morfoném založený na střídání veláry s palatalizovanou hláskou (*k – c*, *ch – š*, *h – z*) ve finále tvarotvorné báze má v textu Ps 16,25 % všech tvarů substantiva (typ *lampička*, *vrah* aj.), morfoném typu *d – d'*, *t – t'*, *n – ň* má pak 17,81 % všech tvarů substantiv (např. *den*, kde je navíc frekventovaný morfoném *e – ø*, dále např. *sobota* aj.).¹⁵

4 Morfematický rozbor vzorků mluveného a (primárně) psaného českého textu ukazuje tedy podstatné rozdíly mezi oběma mody existence jazyka. Největší rozdíly jsou v oblasti morfematiky tam, kde se může zřetelně odrazit rozdílná distribuce jednotlivých slovnědruhových kategorií v mluveném a psaném jazyce. Spíše menší rozdíly mezi mluveným a psaným jazykem jsou pak v inventáři a distribuci morfému vyvolány odlišnými nároky na přesnost a explicitnost sdělení. Rozdíly jen subtilní jsou patrné tam, kde je určujícím faktorem celkové uspořádání jazykové struktury češtiny – totiž její vysoká flexivnost, která se projevuje jak v mluveném, tak psaném jazyce.¹⁶

¹⁴ Srov. též naše údaje s daty u Šonkové (2008, 33n).

¹⁵ Viz též náš starší článek na toto téma – Bláha (2009).

¹⁶ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu ESF Vzdělávací cyklus Moderní mluvnice češtiny pro studenty magisterských a doktorských programů (reg. č. CZ.1.07/2.2.00/15.0275).

Literatura

- ALTMANN, Gabriel – LEHFELDT, Werner (1973). *Allgemeine Sprachtypologie: Prinzipien und Messverfahren*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- BLÁHA, Ondřej (2009). Otázky české morfonologie. *Bohemica Olomucensia*, 1, č. 4, s. 66–69.
- BUBENIK, Vit (1999). *An introduction to the study of morphology*. München – Newcastle: LINCOM.
- ČMEJRKOVÁ, Světa – DANEŠ, František – HAVLOVÁ, Eva, eds. (1994). *Writing vs speaking: language, text, discourse, communication*. Tübingen: Narr.
- COSERIU, Eugenio (1992). *Einführung in die allgemeine Sprachwissenschaft*. 2. vyd. Tübingen: Francke.
- GREENBERG, Joseph (1963 [1954]). Kvantitativní podchod k morfoložičeskoj tipologii jazykov. In: *Novoje v lingvistike* 3. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury, s. 60–94.
- HORECKÝ, Ján (1964). *Morfematická štruktúra slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- KOMÁREK, Miroslav (2006). *Příspěvky k české morfologii*. 2., rozšířené vyd. Olomouc: Periplum.
- KRUPA, Viktor (1965). On quantification of typology. *Linguistics*, 12, s. 31–36.
- MATTHEWS, Peter Hugoe (1974). *Morphology. An introduction to the theory of word-structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MÜLLEROVÁ, Olga (1994). *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia.
- SGALL, Petr (1958). *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- SKALIČKA, Vladimír (2004). *Souborné dílo*. 1. a 2. díl. Praha: Karolinum.
- SKALIČKA, Vladimír (2006). *Souborné dílo*. 3. díl. Praha: Karolinum.
- SLAVÍČKOVÁ, Eleonora (1967). Některé problémy morfémove analýzy češtiny. *Slovo a slovesnost*, 28, s. 7–17.
- SLAVÍČKOVÁ, Eleonora (1968). Toward a typological evaluation of related languages. In: *Travaux linguistiques de Prague* 3. Praha: Academia, s. 281–289.
- SLAVÍČKOVÁ, Eleonora (1975). *Retrogradní morfematický slovník češtiny*. Praha: Academia.
- ŠÍŠKA, Zbyněk (2005). *Bázový morfematický slovník češtiny*. 2. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého.
- ŠONKOVÁ, Jitka (2008). *Morfologie mluvené češtiny: frekvenční analýza*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- TANNEN, Deborah, ed. (1982). *Spoken and written language: exploring orality and literacy*. Norwood, New Jersey: ALEX Publishing Corporation.
- VACHEK, Josef (1989). *Written language revisited*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Morphematics of spoken and written Czech

Focusing on morphematics, the author analyses two samples that represent the contemporary spoken Czech on the one hand and the contemporary written Czech on the other hand. He shows the main differences between these two existential modes of language. The different distribution of word classes in spoken and written language causes the most marked differences in morphematics. The various claims to precision and explicitness of the spoken and written communication cause rather less differences in morphematics. Both samples show that in the Czech language still dominates the inflection as a typological principle.

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
ondrej.blaha@upol.cz

Recenze a zprávy